

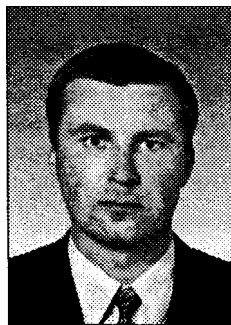
- can Political Science Review. – 1984. – Vol. 78; Норт Д. Вклад неонституціоналізму в розуміння проблем перехідної економіки (<http://ie.boom.ru/Referat/North.htm>).
11. Саймон Г. Адміністративна поведінка. Дослідження процесів прийняття рішень в організаціях, що виконують адміністративні функції. – К.: «АртЕк», 2001. – С. 188.
 12. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Пер. з англ. І. Дзюб. – К.: Основи, 2000. – С. 11, 12.
 13. Там само. – С. 14.
 14. Патнэм Р. Чтобы демократия сработала. Гражданские традиции в современной Италии. – М., 1996. – С. 20–21.
 15. О’Доннелл Г. Делегативная демократия (<http://www.russ.ru/>antolog/predely/2–3/dem01.htm).
 16. Меркель В., Круассан А. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях // Полит. – 2002. – № 2. – С. 20.
 17. Goehler G. Politische Institutionen und ihr Kontext. Begriffliche und konzeptionelle Ueberlegungen zur Theorie politischer Institutionen // Goehler G. (Hrsg.) Die Eigenart der Institutionen: Zum Profil politischer Institutionentheorie. – Baden-Baden, 1994. – S. 22.
 18. О’Доннелл Г. Указ. соч.
 19. Ребкало В. А., Шкляр Л. С. Политичні інститути в процесі реформування системи влади: Навч.-метод. посіб. – К.: Вид-во НАДУ: Вид-во Міленіум, 2003. – С. 23.
 20. Там само. – С. 25.
 21. Mayntz R. Informalisierung politischer Entscheidungsprozesse // Informale Verfassung. Goerlitz A., Burth H.-P. (Hrsg.). – Baden-Baden, 1998. – S. 59.
 22. Lauth H.-J. Informal Institutions and Democracy // Democratization. – 2000. – Vol. 7, N 4. – P. 28.
 23. Гельман В. Я. Указ. соч. – С. 6.
 24. Див.: Стоун Д. Парадокси політики. Мистецтво вироблення політичних рішень. – К.: Альтернативи, 2001. – С. 221.
 25. Там само.
 26. Там само. – С. 227.
 27. О’Доннелл Г. Указ. соч.
 28. Ивин А. А. Логика норм. – М., 1973. – С. 22–23.
 29. Тамбовцев В. Л. О разнообразии форм описания институтов // Обществ. науки и современность. – 2004. – № 2. – С. 109.

SUMMARY

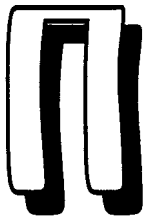
In article are considered the main questions of the methodological approaches to the scientific research of political institutions.

УДК 351.776(477)-054.65

Олександр ПОТИЛЬЧАК,
кандидат історичних наук,
доцент Національного
педагогічного університету
ім. М. П. Драгоманова

ПОХОВАННЯ ІНОЗЕМНИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНІ (50–70-ті роки ХХ ст.)

Повоєнне політико-ідеологічне протистояння 50–80-х років ХХ ст. на довгі десятиліття фактично вивело проблему жертв військового полону часів Другої світової війни із контексту історичної науки, а повна недоступність архівів радянських спецслужб (не лише для зарубіжних, а й для вітчизняних учених) позбавляла тему перспективи об’єктивного та ґрунтовного вивчення. Особливо це стосувалося іноземних військовополонених, які загинули у Радянському Союзі та на з’ясування долі поховань яких було накладено повне табу.

Загальна демократизація суспільно-політичного життя в СРСР другої половини 80-х років потроху почала змінювати ситуацію. Проте не

настільки, щоб забезпечити якісні зрушення у вивченні теми. Як і раніше, інформація радянських архівів залишалася недоступною для більшості дослідників, а вітчизняна історіографія військового полону обмежувалася нечисленними статтями, в яких питання організації поховання іноземних бранців і подальшої долі цих кладовищ не порушувалося взагалі.

Перші публікації, де йшлося про поховання іноземних військовополонених та інтернованих у СРСР, з’явилися в Російській Федерації лише у 90-х роках минулого століття. Серед них спогади очевидців та окремі статті. Авторі останніх намагалися окреслити проблему на регіональному рівні. Зокрема, праці С. І. Кузнецова стосувалися долі кладовищ японських військовополонених на Далекому Сході СРСР [1], а у статтях мо-

© О. Потильчак, 2004

лодої екатеринбурзької дослідниці Н. В. Суржикової йшлося про захоронення військовополонених та інтернованих із таборів Середнього Уралу [2]. Проте російські дослідники поки що не пішли далі регіонального аспекту теми.

Що стосується вітчизняної історіографії поховань бранців радянського військового полону 1939–1954 рр., то вона також обмежується лише кількома працями. Найґрунтовнішим із них є фундаментальне науково-популярне дослідження відомого українського військового історика А. С. Чайковського «Полон: За чужі та свої гріхи (Військовополонені й інтерновані в Україні 1939–1953 рр.)», де окремий розділ присвячено саме питанням поховання цього табірною контингенту. Автор розглянув міжнародно-правовий вимір проблеми, проаналізував відповідну радянську нормативну базу та практичні кроки НКВС-МВС щодо організації захоронення померлих бранців та утримання кладовищ військовополонених та інтернованих [3]. Водночас яскравий науково-популярний стиль книги А. С. Чайковського не передбачав здійснення комплексного та повномасштабного дослідження теми. Зрештою автор і не ставив перед собою такого завдання, намагаючись лише рельєфно виокремити це питання із загального масиву проблематики радянського військового полону 1939–1956 рр.

В останні роки тема поховання іноземних військовополонених Другої світової війни в Україні стала предметом пильної фахової зацікавленості вітчизняних дослідників. Так, молодому українському історика В. Левикіну належить кілька статей і невелика тематична збірка документів «Поховання німецьких військовополонених часів Другої світової війни на території України», написаних та впорядкованих на основі матеріалів центральних російських архівів [4]. Дослідження про організацію поховання бранців таборів військовополонених та робочих батальйонів інтернованих у 1943–1954 рр. в Українській РСР нещодавно опубліковано автором цієї статті на сторінках «Військово-історичного альманаху». [5]. Проте ці поодинокі та розрізнені наукові студії є лише першими спробами відкрити завісу невідомості в питанні долі військовополонених та інтернованих ворожих армій, померлих та похованих на території Української РСР у 1943–1954 рр. Очевидна відсутність спеціального дослідження, де б комплексно вивчалася проблема організації поховання померлих іноземних бранців Другої світової війни в Україні. Це наукове завдання стає ще актуальнішим у зв'язку з активізацією останнім часом зусиль міжнародної громадськості, спрямованих на встановлення та відновлення поховань жертв

війн та політичних репресій на території країн Східної, Центральної і Західної Європи.

На основі широкого кола унікальних архівних документів, чи не вперше залучених до відкритого наукового обігу, автором статті зроблено спробу комплексного аналізу питання збереження, утримання та ліквідації місць поховань іноземних військовополонених на території Української РСР у 50–70-х роках ХХ ст.

До весни 1949 р. усі закриті для поховання та діючі цвинтарі системи ГУПВІ-УПВІ-ВВІ МВС утримувалися та обслуговувалися зусиллями функціонуючих режимних установ. Проте з початком масової репатріації та розформуванням мережі таборів, спецшпиталів і ОРБ неминуче постало питання подальшої долі цих поховань. До того ж 12 серпня 1949 р. Радянський Союз підписав Женевську конвенцію про поводження з військовополоненими. Частина 3 розділу 4 (ст. 120) конвенції докладно визначала порядок дій у випадку смерті військовополоненого. «Утримуюча в полоні влада, – зазначалося в тексті цієї статті, – має забезпечити, щоб померлі військовополонені були поховані з честю, ... щоб могили небіжчиків поважалися, утримувалися в порядку та були позначені таким чином, щоб їх завжди можна було розшукати... Поховання померлих військовополонених має проводитися в окремих могилах, за винятком випадків, коли незалежні обставини примушують поховати їх у братській могилі. Спалення трупів може проводитися лише з причин дотримання гігієни, за релігійними мотивами чи за бажанням військовополоненого... Відповідальність по догляду за могилами та за реєстрацією всіх подальших переміщень тіл покладається на Державу, що контролює цю територію... [6]. Як бачимо, у цьому міжнародно-правовому документі недвозначно йшлося про відповідальність за належне збереження та догляд могил військовополонених. Зважаючи на міжнародні зобов'язання радянської сторони, необхідно було забезпечити постійний догляд і охорону кладовищ на тривалий період. А зберегти місця поховання бранців війни в належному стані можна було, лише забезпечивши і надалі статус кладовищ військовополонених як об'єктів обмеженого доступу, що охороняються.

24 травня 1949 р. заступник міністра внутрішніх справ СРСР І. О. Серов підписав розпорядження № 324 «Про передачу кладовищ військовополонених та інтернованих під нагляд місцевих органів МВС». «У зв'язку з необхідністю подальшого збереження у належному стані всіх місць поховань – кладовищ військовополонених та інтернованих, організованих при та-

борах МВС, табірних відділеннях, спецшпиталях та окремих робочих батальйонах» у документі пропонувалася низка заходів, яких слід було вжити адміністраціям режимних установ. У разі розформування останніх організовані при них кладовища та місця поховання мали позначити на схемах і картах та передати їх для здійснення нагляду міським і районним відділам МВС. Начальників таборів, табірних відділень, спецшпиталів і командирів робочих батальйонів зобов'язали впорядкувати окремі могили та цвинтарі (відремонтувати огорожі, поправити та встановити відсутні розпізнавальні знаки, відновити зруйновані надгробки тощо). Всю облікову документацію щодо поховань військовополонених та інтернованих (цвинтарні книги, плани-схеми кладовищ) передбачалося передати на зберігання в архіви МВС (УМВС) на правах цілком таємних документів. Від регіональних органів МВС (УМВС) вимагалось не допускати використання територій кладовищ під сільськогосподарські та будівельні роботи без санкції на те союзного керівництва [7].

Проте, незважаючи на існування чітких директивних вказівок, органи МВС на місцях зовсім не поспішали перебирати від адміністрацій ліквідованих режимних установ функції нагляду за кладовищами. Таку тенденцію засвідчує ділове листування УМВС окремих областей республіки із центральними органами МВС СРСР. Наприклад, у листі начальника Особливого довідкового бюро МВС СРСР полковника Белова до начальника УМВС Кам'янець-Подільської обл., датованому 14 березня 1950 р., читаємо: «Питання про подальший нагляд за кладовищами військовополонених та інтернованих... вирішується керівництвом МВС СРСР... Крім цього, повідомляю, що кладовище табірної відділення № 2 табору № 110 упорядковане та здане під нагляд Полонському РВ МВС по акту від 29.11.1949 р. Нами дано вказівку начальнику управління табору № 110 про надіслання всієї документації по цьому кладовищу на Вашу адресу...» [8].

Протягом 1949–1950 рр. існуючі в Україні кладовища поступово були обстежені й належним чином упорядковані. Документи на кожне з них систематизувалися та у вигляді окремих справ передавалися до місцевих органів МВС. Одночасно інформація про збережені місця поховань надсилалася до МВС СРСР і всі подібні цвинтарі централізовано обліковувалися. Упродовж 1951–1954 рр. в Українській РСР діючими залишалися лише кілька кладовищ. Серед них – цвинтар табірної відділення № 2 УМВС Київської обл., на якому станом на 5 серпня

1953 р. знаходилося 39 могил. Поховання бранців продовжували здійснювати також і на кладовищі № 2 табірної відділення № 7/6 табору № 144 (сел. Брянка Ворошиловградської обл.). За даними місцевого УМВС, 1 вересня 1951 р. на цьому цвинтарі було 123 могили [9]. Одними з останніх під нагляд міськрайонних органів МВС надійшли кладовища військовополонених та інтернованих на території Ворошиловградської обл. Так, 24 липня 1953 р. адміністрацією табірної управління № 144 місцевим органам МВС по актах було передано 71 цвинтар, причому 64 з них на момент передачі значилися впорядкованими та охоронялися [10].

Реальний стан абсолютної більшості кладовищ для військовополонених та інтернованих був далекий від належного. Наспих упорядкованих та переданих під нагляд місцевих органів МВС місця поховань через об'єктивні (погоднокліматичні) та суб'єктивні (псування населенням і домашньою худобою) чинники дуже швидко руйнувалися. Як наслідок, уже в 1950 р. багато з них виявилися повністю або частково зруйнованими. Наприклад, начальник господарського відділу УМВС Полтавської обл. майор Малишев у листі до начальника Відділу в справах військовополонених та інтернованих МВС УРСР майора Дурнякова, надісланому 4 вересня 1951 р., писав: «На території Полтавської області знаходяться 13 кладовищ військовополонених та інтернованих із загальною чисельністю 980 могил... У 1949 р. названі кладовища упорядковувалися. Проведеним у 1950 р. ... обстеженням було встановлено, що всі кладовища, за винятком двох, знаходяться у занедбаному стані, тобто територія цвинтарів і надмогильні горби заросли дикорослими травами, більша частина могил зруйнована худобою, ... розпізнавальні надмогильні знаки на багатьох могилах знищені та зламані місцевим населенням і худобою. Кладовища ніким не охороняються, здебільшого знаходяться на луках і пасовищах і систематично руйнуються...» [11]. Як свідчать архівні документи, подібний стан кладовищ військовополонених та інтернованих був характерним для всієї території України: «... Кладовище, що знаходиться у м. Бериславі в районі цегельного заводу, перебуває в занедбаному стані, огорожа відсутня, могили обвалені та лише незначна їх частина зберегла свою форму...»; «... Після розформування таборів для військовополонених (Запорізька обл. – О. П.)... нагляд за кладовищами військовополонених ніким не здійснювався, в результаті останні на сьогодні знаходяться у незадовільному стані: заросли, могили зруйновані, надмогильні знаки не збе-

реглися»; «... Кладовище табірної відділення № 2 табору № 263, розташоване у сел. Гнівани Тиврівського району (Вінницька обл. – О. П.), на якому поховано 65 військовополонених. Із 65 могилок збереглося 23, а решта розорані під городні культури...»; «... Кладовище у м. Самборі (Дрогобицька обл. – О. П.), де поховані військовополонені евакошпиталів 2149, 1557 та ОРБ МЗС 463, 464, 465 і 467, ... відновлювалося у 1949 р., але через відсутність нагляду за ним огорожа, могильні стовпці й таблички розкрадені. Праворуч від дороги кладовище не відновлювалося з моменту поховань і могили малопомітні по западинах, що виникли в результаті осади землі. Кладовище перекопане військовими навчальними шанцями»; «... На території Сталінської області знаходяться 128 місць поховань – кладовищ померлих військовополонених та інтернованих, із загальною кількістю могил 15 283. Усі місця поховання... утримуються в занедбаному стані, надгробки зруйновані, розпізнавальні знаки на могилах та огорожа кладовищ зруйновані й розкрадені, зросли бур'яном і засмічені...» [12]. У листі начальника УМВС Ворошиловградської обл. полковника М. Садовника до УПВІ МВС СРСР, надісланому 11 вересня 1951 р., повідомляється, що із 127 облікованих на території області місць поховань військовополонених та інтернованих із різних причин (забудова житлом і промисловими підприємствами, розорення під посіви та городи, руйнування під дією природнокліматичних чинників) 31 кладовище виявилось повністю зруйнованим і фактично не існує [13]. Така тенденція означала поступове зникнення кладовищ військовополонених та інтернованих на території Української РСР. Повне руйнування загрожувало передусім місцям поховань, розташованим у її східних індустріальних районах, де велось інтенсивне промислове будівництво.

Зважаючи на необхідність дотримання взятих на себе міжнародних зобов'язань і з метою відновлення хоча б частини цих цвинтарів, керівництво МВС СРСР у першому кварталі 1951 р. виділило кошти на відбудову й упорядкування кладовищ військовополонених та інтернованих. На потребу 19 областей Української РСР, де на той час збереглося 357 місць поховань, Центральний фінансовий відділ союзного МВС перерахував 1 014 688 крб. Для виконання робіт із упорядкування кладовищ керівництво УМВС залучало в'язнів окремих табірних пунктів, укладало відповідні угоди з місцевими райкомгоспами, колгоспами, сільськими радами, окремими підприємствами тощо. В результаті протягом квітня–листопада 1951 р. роботи на кла-

довищах було майже завершено. Найдовше (до грудня 1951 р.) тривало упорядкування численних місць поховань на території Сталінської обл. Частину коштів, виділених для упорядкування цвинтарів військовополонених та інтернованих, УПВІ МВС СРСР дозволило витратити на організацію охорони останніх [14]. Надалі фінансування відновлювально-впорядкувальних робіт на кладовищах та оплата їх охорони сторожами із цивільних осіб стали більш-менш регулярними. Для цього у видатковій частині бюджету МВС-УМВС навіть передбачили спеціальну статтю (№ 7).

Крім відновлення кладовищ місцеві органи МВС почали цілеспрямовано практикувати ліквідацію окремих місць поховань. Зазвичай ініціатива належала міським і районним органам радянської влади, а рішення про ліквідацію кладовищ остаточно ухвалювалися лише на підставі отриманого від МВС СРСР дозволу. Основними спонукальними мотивами тут часто слугували потреби розширення виробничих потужностей підприємств, будівництва житла для робітників і службовців, упорядкування прилеглих до житлових масивів територій тощо. Так, іще у грудні 1949 р. УМВС Запорізької обл. отримало дозвіл ОДБ МВС СРСР на ліквідацію 4 кладовищ військовополонених, розташованих у міській смузі обласного центру. 20 січня 1950 р. міська рада Запоріжжя ухвалила відповідну постанову, а впродовж року надгробки та огорожі на цих кладовищах було знищено, їх території забудовано чи облаштовано як садово-паркові зони [15].

Із ліквідацією у квітні 1953 р. структур по роботі з військовополоненими та інтернованими МВС-УМВС Української РСР усі функції ВВІ МВС (зокрема, нагляд за місцями поховань контингенту та координацію робіт із підтримання останніх у належному стані) було покладено на Тюремне управління міністерства [16]. Ймовірно, ухвалюючи таке рішення, союзний МВС керувався принаймні двома аргументами. По-перше, на місці багатьох ліквідованих табірних відділень для військовополонених і табірних зон ОРБ розмістили окремі табірні пункти вітчизняних в'язнів. У околицях останніх і знаходилася значна частина кладовищ для військовополонених, існування яких потрібно було підтримувати. По-друге, як робоча сила для догляду за кладовищами найкраще підходили саме в'язні ОТП. У цьому разі суми коштів на впорядкування цвинтарів багатократно скорочувалися.

Підтримувати їх належний стан, затрачаючи на це значні кошти, було для радянського керівництва непотрібною та обтяжливою справою. Саме тому, починаючи з 1953 р., МВС СРСР

(узгодивши це питання із союзним Міністерством закордонних справ) вирішує надалі фінансувати впорядкування та охорону лише найбільших або добре збережених кладовищ. Так, на потреби ТУ МВС Української РСР (за ст. 7) у тому році було виділено 184 000 крб – лише п'яту частину коштів, перерахованих на упорядкування кладовищ у 1951 р. У межах цього фінансування передбачалося утримувати та охороняти 80 найбільших збережених місць поховань. Решту – понад 200 цвинтарів (із існуючих на той момент 289) УПВІ МВС СРСР пропонувало залишити на обліку МВС-УМВС, не витрачаючи на їх утримання ніяких коштів [17].

На цей момент (початок літа 1953 р.) більшість місць поховань знаходилися або в занедбаному стані, або на межі остаточного знищення. Перевірка кладовищ на території Київської та Ворошиловградської областей, влаштована ТУ МВС УРСР у червні-липні 1953 р., показала: «... значна частина цвинтарів, що охоронялися, були занедбані. Нагляд за їх станом і виконанням сторожами договірних обов'язків з утримання кладовищ... УМВС не здійснювали. Оплата сторожам проводилась поштовими переказами...» [18].

Намагаючись виправити становище й виконати вказівки союзного керівництва з упорядкування місць поховань, Тюремне управління МВС Української РСР влітку-восени 1953 р. активізувало цю роботу. Було встановлено жорстку відповідальність керівників районних і міських відділів (відділень) МВС за забезпечення належного нагляду за станом кладовищ, виконання їх сторожами власних договірних обов'язків. Контролювати цю роботу мали особисто начальники тюремних відділів і відділень УМВС областей. Використовуючи надані грошові фонди, УМВС 16 областей УРСР протягом травня-жовтня 1953 р. спромоглися відновити, впорядкувати та взяти під охорону 131 кладовище [19]. Ті ж, що не увійшли до затвердженого кошторису (як показала перевірка у вересні-жовтні 1953 р.), й надалі знаходилися у занедбаному стані. Ці кладовища суцільно заросли бур'яном, могили осіли та частково зруйнувалися під дією атмосферних опадів, розпізнавальні позначки було розкрадено [20]. Зазначимо, що значну частину згаданих місць поховань у найближчі роки було остаточо знищено. Причому лише в деяких випадках УМВС отримували від союзних міністерств закордонних та внутрішніх справ санкцію на їх ліквідацію. Решту було зруйновано самовільно.

Показовою в цьому контексті є ситуація, що склалася влітку 1954 р. у Запоріжжі. 11 серп-

ня 1954 р. начальник УМВС Запорізької обл. звернувся із листом на адресу Тюремного управління МВС УРСР. У ньому доводилася необхідність та запитувався дозвіл на ліквідацію двох кладовищ військовополонених (табірного управління № 100 і спецшпиталю № 1149), що знаходилися в околицях металургійного комбінату ім. С. Орджонікідзе. На цвинтарях знаходилося 2180 облікованих могил. ТУ республіканського МВС, у свою чергу, надіслало відповідний запит до Москви. Після консультацій МВС і МЗС СРСР на адресу УМВС Запорізької обл. надійшов лист такого змісту: «... МЗС СРСР вважає небажаною ліквідацію цих кладовищ... Кладовища добре відомі за кордоном, оскільки про них знало багато військовополонених. МЗС вважає, що ліквідація цих кладовищ дала б привід для звинувачень Радянського Союзу в порушенні названої вище (Женевської. – О. П.) конвенції...» [21]. Майже одночасно подібний випадок стався у сел. Софіївка Сталінської обл. (робітничє селище ім. К. Маркса). Свого часу в його околицях розмістило цвинтар табірне відділення № 1 управління табору № 242. На момент закриття останнього тут було обліковано 443 могили. На початку 50-х років тривала інтенсивна розбудова селища та могили військовополонених опинилися зовсім поруч із новозбудованими житлами. Ще одним аргументом на користь ліквідації згаданого місця поховань було його розташування на прилеглій до цивільного цвинтаря території. На 1954 р. територія останнього розширилась і населення ховало померлих, облаштувувачи могили безпосередньо на місці поховань військовополонених та знищуючи останні. УМВС Сталінської обл., впевнене в тому, що отримає санкцію на ліквідацію кладовища, навіть надіслало відповідний акт. Проте МВС СРСР відмовило і замість дозволу на знищення цвинтаря до Сталіно надійшла вказівка відновити та охороняти його [22].

У середині 50-х років у практику роботи регіональних органів МВС республіки увійшло перенесення останків похованих військовополонених та інтернованих із існуючих кладовищ на нові місця. Чи не наймасштабнішу таку операцію було проведено в 1955 р. у Запоріжжі. Коли звернення місцевої влади про дозвіл на ліквідацію кладовищ табору № 100 та спецшпиталю № 1149 були відхилені, вона запропонувала перенести останки померлих в інше місце. У квітні 1955 р., санкціонуючи перенесення кладовищ, МЗС СРСР зажадало від властей обласного центру, щоб ексгумовані трупи були перепоховані в могилах по 100–150 останків з урахуванням громадянства померлих. Водночас

було вирішено питання про перенесення останків військовополонених табору № 242, похованих на кладовищі в околицях м. Краматорська. Останнє увійшло в зону будівництва підприємств Сталінського управління тресту «Головбудважмаш» Міністерства важкого машинобудування СРСР. Витрати, пов'язані з перенесенням останків померлих військовополонених, брали на себе відповідні господарські органи. У жовтні-листопаді 1955 р. на нове місце в околиці міського кладовища м. Самбора з берега Дністра місцевим комунгоспом було перенесено кладовище військовополонених спецшпиталів № 1557, 2149 та ОРБ МЗС № 463, 464, 465, 467. Причиною перенесення цвинтаря стала ерозія берега річки в районі його дислокації, що загрожувала повністю знищити поховання військовополонених [23].

У 1954 р. загальні асигнування на потреби догляду й охорони кладовищ військовополонених та інтернованих союзне МВС відчутно скоротило: ТУ МВС Української РСР для упорядкування найбільших цвинтарів одержало лише 45 000 крб. Цю скромну суму МВС СРСР вимагало «... розподілити по областях з урахуванням охорони та утримання 80 кладовищ... виключивши ті, що були ліквідовані пізніше з нашого дозволу... За рештою кладовищ, які не увійшли до списку 80, необхідно організувати спостереження, не витрачаючи на ці потреби грошових сум» [24]. Тенденція до скорочення чисельності місць поховань, що охоронялися, залишалася сталою й надалі. На початок 1955 р. із 328 облікованих кладовищ військовополонених та інтернованих під наглядом та охороною знаходилося лише 70 (48 949 чол. похованих), що дислокувалися на території 14 областей України (Ворошиловградська – 33 (22 774 поховані), Волинська – 2 (747), Дніпропетровська – 2 (1478), Дрогобицька – 1 (662), Житомирська – 1 (916), Запорізька – 6 (5254), Київська – 2 (2149), Львівська – 2 (827), Миколаївська – (755), Одеська – 1 (755), Полтавська – 2 (954), Сталінська – 10 (5892), Харківська – 6 (5136), Херсонська – 1 (650). Загалом на ці потреби МВС СРСР виділило 62 000 крб [25]. У жовтні 1955 р. під нагляд республіканського МВС було передано кладовища військовополонених, дислоковані на території Кримської обл., яка з 1954 р. знаходилась у складі Української РСР. На середину 50-х років із 53 установлених місць поховань на півострові вціліло лише 5, де було поховано останки 4565 чол. Серед них кладовища у Севастополі (2), Сімферополі та Феодосії (2) [26]. Як видно з довідки «Про кількість кладовищ похованих померлих військовополо-

нених та інтернованих, що знаходяться на території України», датованій 8 жовтня 1955 р., на той момент у 20 областях республіки на централізованому обліку МВС-УМВС перебувало 311 місць поховань. Із них фінансування на потреби утримання та охорони одержували лише 75 кладовищ у 15 областях УРСР (у тому числі в Криму). 21 цвинтар на території Чернігівської, Вінницької, Сумської, Хмельницької та Рівненської областей було залишено без жодного догляду [27]. Так само без догляду залишили й кладовища, які не увійшли до списку тих, що охоронялися, у 15 згаданих областях республіки. Як свідчать документи, на той час їх стан варіював від істотного руйнування до повного зникнення. Це було особливо характерним для сотень кладовищ, організованих свого часу на території Донбаського регіону. Наприклад, станом на 3 грудня 1955 р. на території Сталінської обл. під охорону за рахунок коштів МВС взяли лише 13 кладовищ (при запланованих десяти). Натомість «... решта кладовищ померлих військовополонених та інтернованих, розташованих на території Сталінської області, переданих під охорону місцевих органів влади, як було встановлено, знаходяться у занедбаному стані й за ними ніякого контролю з боку місцевих органів влади, по суті, не здійснюється...» [28]. Наслідком такого ставлення до кладовищ військовополонених та інтернованих уже найближчим часом стало їх повне зникнення.

Про характер та обсяги виконаних на цвинтарях робіт свідчать доповідні записки та кошториси, надіслані до МВС УРСР обласними управліннями міністерства. Серед типових відновлювально-впорядкувальних робіт – опрацювання надгробків, очищення території від сміття та сторонніх предметів, поновлення та фарбування огорож і поглиблення ровів по периметру цвинтарів, посадка кущів та дерев, відновлення та фарбування надмогильних позначок, планування простору між могилами. Окремим рядком передбачалися кошти на оплату послуг сторожів. «На підставі Вашої вказівки стосовно упорядкування та збереження кладовищ військовополонених та інтернованих на території Миколаївської області, – доповідав 15 листопада 1955 р. міністру внутрішніх справ УРСР Т. А. Строкачу місцевий начальник УМВС Л. Пастельняк, – зроблено таке. Вся територія, на якій розташоване кладовище, впорядкована, всі надмогильні позначки поправлені, територія очищена та вилучено всі сторонні предмети, поправлено рів навколо кладовища, проведено часткову посадку кущів. За кладовищем організовано нагляд» [29].

У грудні 1955 р. ТВ МВС УРСР підготував кошториси на черговий 1956 фінансовий рік. За ст. 7 на потреби впорядкування та нагляд за збереженими кладовищами на території 16 областей (до списку було долучено кладовища на Волині) передбачалося витратити близько 724 000 крб [30]. На початок 1957 р. до переліку кладовищ, за якими мав здійснюватися постійний догляд, було включено вже 86 місць поховань. Судячи з доповідних записок, що надсилалися керівництвом республіканського МВС до Москви, охоронювані цвинтарі здебільшого утримувалися у задовільному стані. Із настанням весни 1957 р. надгробки було поправлено, території кладовищ очищено від сміття, посаджено дерева та кущі й навіть квіти. Водночас цвинтарі, передані під нагляд місцевих комунальних підприємств, поступово руйнувалися, а їх території самочинно забудовувалися чи розорювалися під городи [31].

3 березня 1958 р. на адресу міністра внутрішніх справ Української РСР О. М. Бровкіна з тюремного відділу союзного МВС надійшов директивний лист. У ньому повідомлялося, що в поточному році фінансово-плановим управлінням МВС СРСР на потреби утримання й охорони кладовищ військовополонених та інтернованих, розташованих на території України, виділялося 200 000 крб. За рахунок цих коштів передбачалося здійснювати догляд за станом 62 цвинтарів у 17 областях України, де було поховано понад 47 000 чол. (Ворошиловградська обл. – 23 (19 035 чол.), Волинська – 2 (747), Дніпропетровська – 2 (1478), Дрогобицька – 2 (1338), Житомирська – 1 (916), Запорізька – 5 (4880), Кримська – 3 (2896), Київська – 2 (2154), Львівська – 1 (330), Миколаївська – 1 (754), Одеська – 1 (755), Полтавська – 2 (954), Сталінська – 10 (5902), Харківська – 6 (5136) та Херсонська – 1 (650). Щодо решти кладовищ, які перебували на обліку УМВС (йшлося передусім про місця поховань із невеликою кількістю могил), то центральне керівництво вимагало обстежити їх стан і, склавши відповідні акти, повідомити Тюремний відділ МВС СРСР про доцільність їх подальшого збереження [32]. Виконуючи вказівки союзного керівництва, УМВС областей Української РСР упродовж весни–літа 1958 р. провели відповідне обстеження кладовищ, що за документами рахувалися як збережені та перебували на обліку в міських і районних органах МВС. Результати перевірки виявилися очікуваними. Більшість місць поховань на момент обстеження вже не існували або були майже повністю знищені; частина збережених кладовищ знаходилися на прилеглих до про-

мислових об'єктів і житлових районів території, а відтак стримували розбудову останніх. Ослише кілька характерних прикладів із актів огляду кладовищ. «1958 року, квітня 21 дня... На кладовищі (м. Берислав Херсонської обл. – О. П.) поховано 130 осіб німецьких військовополонених, кладовище розміром 50 на 75 метрів обнесене неглибоким ровом, розпізнавальні знаки на могилах відсутні. Надгробки внаслідок атмосферних опадів зруйновані. Кладовище розташоване у смузі території цегельного заводу Бериславського райпромкомбінату. Поряд із кладовищем проводиться розробка ґрунту, а саме глини для виробництва цегли, будівництво сушильних майданчиків. Таким чином територія кладовища гальмує розширення потужностей цегельного заводу. Виходячи з викладеного вище, вважаємо, що подальше збереження кладовища й витрата коштів на його відновлення та утримання є недоцільним»; «Обстеженням (кладовищ на території м. Кривий Ріг. – О. П.) встановлено, що із наявних 7 кладовищ п'ять повністю зруйновані: надгробки зовсім стерлись і зрівнялися з поверхнею землі, розпізнавальних позначок на могилах немає, низка кладовищ знаходяться у зоні обрушення, оскільки під ними проводилось добування руди, а в даний час площа цих кладовищ буде використана під кар'єри...»; «... Кладовище... окремого робочого батальйону 1551, знаходиться в районі сел. ім. Герцена, на території цивільного Зміївського кладовища м. Харкова... Розпізнавальних знаків немає, надгробки збереглися та знаходяться у задовільному стані. У зв'язку з тим, що на цьому кладовищі похована незначна кількість військовополонених (треба вважати, інтернованих. – О. П.), а в рядах могил... є невідомі, вважаємо за доцільне Зміївське кладовище закрити»; «... 1958 року, липня місяця, 3 дня... склали цей акт про те, що... кладовище військовополонених табірної відділення № 1, розташоване у м. Кадіївка – на захід від міста по вул. Миргородській, з числом 1185 могил, відповідно до генерального плану забудови міста... в період з 1954 по 1958 рік забудоване житловими будинками [33]. Наслідком проведеного обстеження стала ліквідація десятків кладовищ військовополонених та інтернованих. Спочатку, 18 липня 1958 р. ТУ МВС СРСР санкціонувало знищення 17 цвинтарів у Херсонській (1), Дрогобицькій (6), Харківській (3) та Дніпропетровській (7) областях, а вже 21 серпня вийшов відповідний дозвіл на ліквідацію 12 кладовищ УМВС Київської (6), Вінницької (5) та Кримської (1) областей [34]. Як свідчить службове листування УМВС областей із Тюремним управ-

лінням МВС республіки, до початку зими 1958–1959 рр. роботу щодо ліквідації місць поховань було завершено. Так, начальник УМВС Вінницької обл., доповідаючи про ліквідацію кладовищ військовополонених у Козятині, Глухівцях, Гнівані, Жмеринці та Гайсині, 13 жовтня 1958 р. писав до МВС УРСР: «... Вказані кладовища зняті та ліквідовані, надмогильні горби зрівняні, розпізнавальні знаки й огорожі знищені, земельні ділянки передані місцевим органам влади за територіальністю» [35].

Наймасштабніше скорочення числа місць поховань військовополонених та інтернованих планувало керівництво УМВС Сталінської обл. Заступник начальника УМВС полковник Степанищев у листі на ім'я начальника тюремного відділу Управління виправно-трудових установ республіканського міністерства К. Г. Ковальова, надісланому 31 грудня 1958 р., наголошував на доцільності ліквідації одразу 68 кладовищ із облікованих на той момент в області 78 місць поховань військовополонених та інтернованих. Мотивуючи це рішення, він писав: «... Щодо решти 68 кладовищ, що перебувають під наглядом місцевих органів влади, то ці кладовища вважаємо за доцільне ліквідувати та списати їх з обліку УВС, оскільки вони, і це показала перевірка, по суті ніякої цінності вже не являють, а для їх відновлення будуть потрібні колосальні суми коштів» [36]. Проте вище керівництво міністерства на той момент вважало таке рішення невчасним, а відповідна вказівка МВС СРСР з'явилася тільки 15 травня 1959 р. Документи на ліквідацію одразу 49 цвинтарів табірних відділень, спецшпиталів та ОРБ, обстежених ще у вересні–листопаді 1959 р., були надіслані УВС Сталінської обл. на адресу УВТУ МВС УРСР у квітні–травні 1960 р. [37].

На початку 1960 р. МВС СРСР було ліквідовано, а функції контролю за організацією роботи по збереженню й охороні місць поховань військовополонених та інтернованих повністю перейшли до ТВ УВТУ МВС Української РСР. Станом на 1 березня 1960 р. на території 19 областей республіки знаходилося лише 66 кладовищ, які охоронялися та утримувалися за рахунок коштів МВС. На ці потреби у 1960 р. було виділено лише 100 000 крб [38]. Водночас за даними, переданими до Києва із МВС СРСР, на централізованому обліку продовжували перебувати 120 кладовищ (47 265 чол. похованих) [39].

За вказівкою ТВ УВТУ МВС Української РСР протягом 1960 р. в областях провели впорядкування збережених кладовищ у межах виділеного фінансування. Території цвинтарів очистили від сміття та бур'яну, надмогильні

горби поправили, кладовища огородили металевими та дерев'яними огорожами й ровами. Більшість цвинтарів, що охоронялися, було приведено до задовільного стану, а окремі з них (наприклад, Замартинівське та Янівське кладовища у Львові) були просто-таки зразково впорядковані й надалі слугували своєрідним еталоном як показові [40]. Взагалі добрий і відмінний стан утримання цвинтарів військовополонених був характерним більше для західного регіону України. Кладовища ж, розташовані на території центральних і східних індустриальних областей, у кращому випадку мали задовільний стан, а найчастіше були давно знищені й продовжували існувати лише у звітах наглядових інстанцій. Невипадково за матеріалами, надісланими із УВС Луганської обл., МВС УРСР у листопаді 1960 р. направило до МЗС СРСР запит на зняття з централізованого обліку та ліквідацію 13 кладовищ, що фактично вже не існували. Тоді ж керівництво УВС Сталінської обл. надіслало до союзних МЗС та ГАУ матеріали на ліквідацію всіх зруйнованих цвинтарів, пропонуючи залишити на обліку в УВС лише 8 місць поховань [41].

Проте, попри всі ці звернення, зовнішньополітичне відомство санкціонувало зняття з централізованого обліку та юридичну ліквідацію лише 13 цвинтарів на Луганщині. Станом на 23 січня 1961 р. на території 19 областей УРСР рахувалися як фактично та юридично існуючі 107 кладовищ із похованими на них останками 41 735 військовополонених та інтернованих. Водночас МВС УРСР виділило 10 000 крб на фінансування охорони та догляду 99 з них. Так обсяг фінансування цих потреб зберігався й у 1962 та 1963 рр. Причому в ці роки республіканське МЗС не санкціонувало юридичної ліквідації жодного місця поховання на території Української РСР [42].

У 1964 р. кількість облікованих кладовищ для військовополонених та інтернованих зазнала чергового скорочення. У січні 1964 р. МЗС Радянського Союзу дозволив зняти з централізованого обліку та ліквідувати 15 цвинтарів у Луганській і 9 – у Донецькій областях. Станом на 1 квітня 1964 р. на території 18 областей України залишилося лише 74 кладовища із 28 408 похованими. Зі списку областей дислокації місць поховань було остаточно виключено Луганщину, де не залишилося жодного вцілілого кладовища [43]. Із документа «Відомості про наявність кладовищ похованих військовополонених та інтернованих, що знаходяться на території Української РСР на 20 квітня 1967 р.» видно, що на той час у 18 областях

республіки утримувалося та охоронялося 46 кладовищ, на яких у 17 574 могилах було поховано останки 25 217 чол. Витрати МОГП (МВС) УРСР на охорону та догляд за кладовищами протягом 1967–1969 рр. становили відповідно від 4600 до 5000 крб щорічно. У 1970 р. фінансово-планове управління МВС УРСР на ці потреби (за статтею 7«б») виділило 10 800 крб, а 1971 р. – 17 400. Протягом 1971–1975 рр. на впорядкування та охорону 46 вцілілих цвинтарів передбачалося витратити 61 400 крб [44].

Вивчення та аналіз документів діловодства ТУ МВС(МОГП) Української РСР засвідчують чіткі відмінності в регіональному контексті догляду і впорядкування поховань військовополонених та інтернованих на території республіки. Якщо в східних, південних і центральних областях УРСР місця поховань бранців війни вже до початку 60-х років були майже повністю знищені або зруйновалися під дією природно-кліматичних чинників, то на заході України такі цвинтарі продовжували зберігатися значно довший час. На наш погляд, цьому є принаймні два пояснення. По-перше, промислово розвинений та густонаселений схід і південь забудовувалися значно інтенсивніше, ніж відносно малонаселені й аграрні правобережні регіони республіки, а тому руйнування кладовищ, що потрапляли в зону промислової й житлової забудови або розорувалися під городи чи сільськогосподарські угіддя, тут відбувалося значно інтенсивніше. По-друге, відчутне значення мав морально-етичний чинник. На теренах наскрізь радянізованих Лівобережжя та Наддніпряниці (особливо у відірваних від власного етнічного коріння великих промислових агломераціях) культурно-етичне невігластво та релігійний нігілізм були особливо сильними. На цьому тлі нівелювалася навіть така морально-етична чеснота, як повага до могил предків, не кажучи вже про поховання колишніх ворогів. Натомість у західноукраїнському регіоні, незважаючи на всі зусилля режиму, християнські морально-етичні цінності й традиції зберігалися та підтримувалися. Тут спостерігалось й відповідне толерантне ставлення до поховань вояків ворожих армій. Офіційна статистика МВС УРСР свідчить, що із 46 цвинтарів, які у 1975 р. ще зберігалися в Україні, на території 6 правобережних областей республіки знаходилося 21, тоді як на 11 регіонів півночі, сходу і центру Лівобережжя, а також півдня України припадало 25 збережених місць поховань військовополонених.

Вивчення комплексу документів та ділового листування ТВ УВТУ (згодом ГУВТУ) МВС Української РСР свідчить, що робота з охорони та

упорядкування 46 збережених у 18 областях республіки кладовищ для військовополонених тривала до початку 1975 р. У січні 1975 р. на адресу начальника ГУВТУ МВС УРСР полковника М. Є. Макогона від заступника начальника відповідного управління союзного міністерства генерала-майора Ф. Т. Кузнецова надійшла вказівка такого змісту: «ГУВТУ МВС СРСР повідомляє, що в даний час необхідності проведення будь-яких робіт з упорядкування кладовищ колишніх військовополонених, розташованих на території Української РСР, та витрат коштів на утримання їх охорони немає. Кладовища слід залишити у такому стані, в якому вони знаходяться» [45]. Цитований нами документ є дещо особливим, адже він виявився останнім, що стосувався сфери радянського військового полону та інтернування часів Другої світової війни в Україні. У найближчі роки потому покинуті й занедбані кладовища або були зруйновані, або поступово розчинилися у навколишньому ландшафті. Так припинили своє існування останні режимні об'єкти колись могутньої та функціонально й організаційно структурованої системи радянського військового полону, створеної й діючої на території України у роки Другої світової війни та в повоєнний час.

Підсумовуючи, зауважимо, що основним чинником, який спонукав радянське керівництво до збереження та підтримання в належному стані поховань військовополонених та інтернованих, були міжнародні зобов'язання, що випливали з підписаної 1949 р. урядом СРСР Женевської конвенції про поводження з військовополоненими. Її учасником була й Українська РСР. Після ліквідації режимних установ системи військового полону на території України збережені місця поховань військовополонених та інтернованих було впорядковано та передано під нагляд місцевих органів МВС.

Нагляд і контроль за кладовищами померлих бранців війни було покладено на регіональні структури ТУ МВС (МОГП) УРСР. Для поточного впорядкування, відновлення та охорони кладовищ із централізованого бюджету МВС (МОГП) виділялися кошти. Розмір їх був украй обмеженим, а кількість місць поховань військовополонених та інтернованих, що охоронялися, із року в рік скорочувалася. Водночас органи МВС (МОГП) часто передоручали нагляд за похованнями та впорядкування кладовищ органам місцевого самоврядування, а також окремим підприємствам, установам і організаціям. Нагляд, охорона й догляд за кладовищами були епізодичними, недбалими, а самі кладовища дуже часто існували лише на папері – у звітах органів МВС,

відповідальних за цю ділянку роботи. Отже, попри надання кладовищам бранців війни статусу об'єктів, що охоронялися, у 50–70-х роках ХХ ст. практично всі вони були знищені або зникли під дією природних чинників. Особливої інтенсивності цей процес набрав у східних, південних і центральних регіонах республіки.

У кінці 90-х років Німеччиною, Росією та Білоруссю було започатковано міждержавний проєкт з обміну інформацією про місця поховань військовополонених, а нещодавно до цієї справи долучилася й українська сторона. Подібну угоду

про співпрацю між Державним комітетом архівів України та німецьким об'єднанням «Саксонські меморіали» було підписано 20 лютого 2004 р. у Берліні. В Україні пошук і відновлення поховань іноземних військовополонених та інтернованих координує Державна міжвідомча комісія у справах увічнення пам'яті жертв війни та політичних репресій при Кабінеті Міністрів України. Ці цілком практичні питання мають стати своєрідним містком, що пов'яже сучасника з минулим і робить проблему радянського військового полону часів Другої світової війни актуальною й нині.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бем В. Судьба кладбищ немецких военнопленных // Уроки гнева и любви: Сборник воспоминаний о годах репрессий. – СПб., 1993; Кузнецов С. И. Сколько японцев похоронено в СССР // Версия. Регион. ежемесичник. – Иркутск, 1991. – № 1; *Его же*. Кладбища японцев в Иркутской области. – Канадзава, 1993. – Яп. яз.
2. Суржикова Н. В., Мотревич В. П. Захоронения интернированных иностранных граждан и военнопленных Второй мировой войны на Среднем Урале (состояние источниковой базы) // Документ. Архив. История. Современность: Материалы науч.-практ. конф. – Екатеринбург, 2000. – Ч. 1. – С. 190–194.; *Их же*. Захоронения интернированных иностранных граждан и военнопленных Второй мировой войны на Среднем Урале // Проблемы создания единого электронного банка данных жертв политических репрессий в пределах СССР: Сб. докл. участников междунар. науч.-практ. конф. – Нижний Тагил, 2000. – С. 97–102.
3. Чайковский А. С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939–1953 гг.). – К.: Парлам. изд-во, 2002. – С. 422–436.
4. Поховання німецьких військовополонених часів Другої світової війни на території України: 36 документів / Упоряд. В. Левикін. – К.: Укр. НДІ архівної справи та документознавства, Укр. центр біографічної некрополістики, 2002. – 101 с. – (Сер. «Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки»; Вип. 6; Сер. «Некрополістика в Україні»; Вип. 2 (7)).
5. Потильчак О. Поховання іноземних військовополонених та інтернованих Другої світової війни в Україні // Військово-історичний альманах. – 2004. – Ч. 2 (9).
6. *Международное право в избранных документах*. – С. 253.
7. Державний архів МВС України, ф. 45, оп. 1, спр. 226, прим. 146, арк. 1.
8. *Там само*. – Ф. 7, он. 1, спр. 725, арк. 31.
9. *Там само*. – Ф. 5, оп. 2, спр. 367, арк. 7; Спр. 363, арк. 20.
10. *Там само*. – Ф. 7, оп. 1, спр. 541, арк. 20–26.
11. *Там само*. – Ф. 5, оп. 2, спр. 363, арк. 31–32.
12. *Там само*. – Арк. 26, 37, 39, 42, 54.
13. *Там само*. – Арк. 18–19.
14. *Там само*. – Арк. 86.
15. *Там само*. – Арк. 97.
16. *Там само*. – Ф. 46, оп. 1, спр. 196, арк. 2.
17. *Там само*. – Ф. 7, оп. 1, спр. 541, арк. 101.
18. *Там само*.
19. *Там само*.
20. *Там само*. – Арк. 102.
21. *Там само*. – Арк. 175, 177–178, 180, 189.
22. *Там само*. – Арк. 142, 164–165.
23. *Там само*. – Ф. 5, оп. 2, спр. 377, арк. 83, 88, 90, 153.
24. *Там само*. – Ф. 7, оп. 1, спр. 541, арк. 103.
25. *Там само*. – Ф. 5, оп. 2, спр. 377, арк. 28, 39, 120–121, 122–126.
26. *Там само*. – Арк. 127–128.
27. *Там само*. – Арк. 133.
28. *Там само*. – Арк. 172–173.
29. *Там само*. – Арк. 148.
30. *Там само*. – Арк. 136–136 зв., 137.
31. *Там само*. – Ф. 7, оп. 1, спр. 571, арк. 129–130.
32. *Там само*. – Спр. 617, арк. 5.
33. *Там само*. – Арк. 37, 58, 48, 265.
34. *Там само*. – Арк. 40–42, 238–239.
35. *Там само*. – Арк. 245.
36. *Там само*. – Арк. 280–282.
37. *Там само*. – Спр. 735, арк. 1, 2–62.
38. *Там само*. – Спр. 734, арк. 90.
39. *Там само*. – Спр. 735, арк. 64.
40. *Там само*. – Спр. 734, арк. 92; Спр. 735, арк. 67.
41. *Там само*. – Спр. 735, арк. 64.
42. *Там само*. – Спр. 736, арк. 1, 52, 60.
43. *Там само*. – Арк. 171, 224.
44. *Там само*. – Спр. 738, арк. 16, 100, 230, 231, 234, 271, 273.
45. *Там само*. – Спр. 739, арк. 153.

SUMMARY

The problem of the foreign prisoner's of World War II burials in Ukraine is considered in the article, which based on the documents of the State Archive of the Interior Ministry of Ukraine.